

Людмила Станіславенко

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Liudmyla Stanislavenko

Vasyly' Stus Donetsk National University, Ukraine

UKRAINIAN NATIONAL IDEA: PROSPECTS FOR MODERN INTERPRETATION

The article is devoted to the problem of the modern interpretation of the Ukrainian national idea and the prospects of the substantive content of this concept. Determined that the national idea remains one of the most methodologically uncertain scientific categories. At the same time, it is fundamental to the formation of national identity and subject formation of common national destiny and the future and can play a key role in the process of nation-building.

It is proved that the national idea, which aims to achieve national sovereignty as such, loses its informative and functional load in terms of nation-building. It has the following consequences: centrifugal identity, the dominance of regional variants of national identity, the violation of the fundamental principles on which the political nation is based. And, vice versa, formed on national common sense and ideals, and spiritual-cultural matrix, the national idea can complete sociogenesis and form a stable state of national identity, insensitive to political manipulation and historical grievances.

It is noticed that the Ukrainian national idea formed in the new context, has the potential to consolidate the Ukrainian society on achieving an optimal state for national development, that is positive freedom.

Keywords: national idea, national identity, authentic values, nation, national vision.

Визначення проблеми. ХХ століття знає багато прикладів появи незалежних держав у результаті, наприклад, деколонізації чи розпаду союзних об'єднань. Однак політична практика фіксує, що задля того, аби на політичній мапі світу з'явилася держава, недостатньо обмежуватися актом проголошення незалежності та входженням до суверенного клубу в якості політичної одиниці. Для того, щоб механізм держави запрацював, став конкурентоздатним у сучасному світі, їй потрібна національна ідея, яка мотивуватиме людей працювати, мріяти, жити у своїй країні.

У новорічному привітанні Президент України Володимир Зеленський зазначив: «У нашій історії чимало епізодів, які нас об'єднують. Та ми навчилися бути єдиною країною епізодично. У новому році нам треба бути єдиною країною кожного дня. Це має стати нашою національною ідеєю»¹. Таке абстрактне формулювання української національної ідеї, – навіть якщо припустити, що в новорічній промові ця категорія була використана лише для надання змістовної ваги меседжу влади, – актуалізує одну з найсуттєвіших проблем сучасного українського суспільства: відсутність у національній державі Україна української національної ідеї.

Попри плюралізм методологічних підходів і теоретичних напрацювань, концепція національної ідеї залишається однією з найрозмитіших у понятійному апараті суспільствознавчих наук. По-перше, її наукова розробка лежить у площині міждисциплінарних знань. По-друге, «національна ідея» складно піддається науковій верифікації та представляється чимось метафізичним, ірраціональним, колективним несвідомим.

Врешті-решт, сам контекст історичного поступу української нації, що переривався століттями бездержавності і переслідувань та фізичного знищення за сповідування власної національної ідентичності, – створює вкрай несприятливі умови для формулювання автентичного колективного бачення нації, а відповідно і теоретичного осмислення категорії «національна ідея». Проте

¹ Youtube.com (2019). *Новорічне привітання Президента України Володимира Зеленського*. <<https://www.youtube.com/watch?v=zpru9ozzsHw>> (2020, лютий, 03).

враховуючи необхідність розробки власної національної візії всупереч російських геополітичних стратегій, що страждають «Переяславським синдромом»¹ і заперечують саме існування України, проблема пошуку української національної ідеї набуває величезної практичної значущості.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Віддаючи належне працям українських інтелектуалів, що надали українській політичній думці XX століття державницького характеру, – М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Сціборський, М. Хвильовий, С. Рудницький та інші, зазначимо: всі вони вбачали кінцевою метою національної ідеї побудову Української держави, з поправкою лише на методи здобуття незалежності, форму державного устрою та місце України в системі міжнародних відносин.

Після проголошення незалежності потужний внесок у дослідження генези української національної ідеї здійснили О. Гринів, А. Фартушний, В. Пасічник, М. Степико, М. Козловець, С. Вовканич та інші вітчизняні науковці. Низку ідей і застережень щодо проблем і перспектив національно-державного будівництва в Україні запропонував професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк у роботі «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща». Проте підстави соціально-політичного сьогодення в Україні не дають можливості у повній мірі використовувати накопичене теоретичне знання на практиці. А відсутня загальноприйнята методологічна модель, яка б узагальнювала та інтегрувала теоретичні напрацювання вчених, дозволяє актуалізувати наукову цінність звернення до означеної проблеми.

Мета статті – встановити змістовне навантаження і практичне значення категорії «національна ідея» та виявити проблеми і потенційно перспективні напрями формулювання цієї концепції для модерного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Серед низки підходів до трактування української національної ідеї – політико-кон'юнктурних, доктринальних, трансцендентних² – ми наполягаємо на потенційних можливостях синтетичного підходу, та намагатимемося розглянути сутність категорії національна ідея за допомогою структурно-функціонального методу.

«Енциклопедія історії України» визначає національну ідею як духовну основу життєдіяльності нації, систему соціокультурних координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладальні орієнтири, визначає ціннісні орієнтації³.

При цьому виокремлюється чотири рівні – побутовий, політичний, теоретичний і пізнавальний, на яких сутність і функційне навантаження означеної категорії змінюється. І саме на політичному рівні національна ідея вбачається системою символів і вольовим імпульсом, що виступають духовною основою національних рухів і національної самоідентифікації, стрижнем національної ідеології, політичним проектом майбутнього нації⁴. Спроможність категорії «національна ідея» стратегічно скеровувати суспільний поступ у майбутнє слушно зауважує відомий ізраїльський філософ Пінхас Полонський. Зокрема, він стверджує, що «для єдності суспільства досить, щоб добре функціонували закони, існувала довіра до державних інституцій. Але щоб суспільство розвивалося, потрібна додаткова енергія»⁵. Національна ідея вбачається вченим тією самою колективною енергією.

Одна з перших спроб дати визначення національній ідеї у контексті націєтворення належить Анатолію Фартушному. Українська національна ідея, на його думку, це ієрархізована система духовних цінностей, що об'єктивно склалася в процесі етногенезу і націогенезу автохтонного населення Подніпров'я і Подністров'я⁶.

У науковій доповіді, присвяченій 20-й річниці незалежності України, Степан Вовканич зазначив, що українська національна ідея – це концептконструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто людей –державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, мобілізують творчі сили на здобутки сучасні і майбутні, на становлення і консолідацію українського

¹ Шпорлюк, Р. (2013). *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 531.

² Гринів, О. (1999). *Українська національна ідея як засіб національного самоусвідомлення. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1, 6.

³ Нагорна, Л.П. (2010). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка. *Інститут історії України* <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia> (2020, лютий, 03).

⁴ Там само.

⁵ Полонський, П. (2013). *Національна ідея – це звершення*. ZBRUC. <<https://zbruc.eu/node/7181>> (2020, лютий, 03).

⁶ Фартуший, А. (2000). *Українська національна ідея як підстава державотворення*. Львів: Львівська політехніка, 29.

народу як єдиної політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства¹.

Василь Пасічник у роботі «Національна ідея в контексті українсько-російських відносин» запропонував таке визначення національної ідеї: це осмислена форма сприйняття глибинної сутності свого народу, у якій відображена його духовна першооснова, метасенс та фундаментальні принципи існування, що пронизує собою все національне буття та зумовлює суспільний розвиток².

Характер цієї ідеї, на думку дослідника, визначається менталітетом народу, рівнем розвитку його духовної і матеріальної культури, статусом на міжнародній арені, завданнями конкретної історичної епохи. На його переконання, українська національна ідея поєднує в собі триаду «особа – народ – держава», що може бути формалізовано як «Бог, людина, Україна»³.

Отже, у найбільш узагальненому вигляді трактування національної ідеї зводиться до тези про концентрований вираз прийнятого для суспільства гуманістичного ідеалу суспільної організації та майбутнього поступу нації⁴. Відповідно до такого підходу, вона має етико-гуманістичний характер, обґрунтовує та висловлює прагнення утвердити в суспільному житті національний і суспільний лад, який би ґрунтувався на ціннісних імперативах, що тісно пов'язані з усім буттям українського народу, його ментальністю, національним характером та історичною долею.

Центральним елементом у структурі національної ідеї виступає національна ідентичність⁵. Як сукупність ознак, яка виділяє певну групу людей з-поміж інших і слугує підставою для індивіда віднести себе до тієї чи іншої групи, національна ідентичність являє собою щось на кшталт магнітного поля для суспільства: дозволяє суб'єкту самоусвідомити себе, поважати свою самість і місце всієї національної спільноти на міжнародній арені.

На думку Ентоні Сміта, національна ідентичність як характеристика політичної спільноти має кілька рис: історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території⁶. Як зауважує М. Степико, національна міфологема (як певна культурно-психологічна матриця і режим національної поведінки – Л.С.) постійно відтворюється в життєдіяльності того чи іншого народу або конструюється заново з виокремленням його існування з чужих суспільно-політичних практик⁷. Відповідно функція національної ідеї полягає в тому, аби сконцентрувати населення певної території на спільній національній міфологемі, інтересах, цінностях та ідеалах, що вирізняють їх з-поміж інших народів та інтегрують у певну ідейно-політичну спільноту.

Якщо виходити з того, що базовою функцією національної ідеї є націєтворення, то можна припустити, що за допомогою промоції національної ідеї через усвідомлення свого «національного Я» народ навіть в умовах бездержавності перетворюється на націю. Кейс єврейського національного буття свідчить на підтримку цієї тези.

Дисперсний етнос, що впродовж двох тисяч років перебував у розсіянні, спромігся зберегти свою національну ідентичність (з поправкою на певні зміни у зв'язку з процесами акультурації), ментальну модель світу, відпрацював різні сценарії національної життєдіяльності і, попри впливи інших національних ідентичностей, не втратив власної національної міфологеми та інструментів її передачі в умовах відсутності держави. «Наступного року в Єрусалимі» – узагальнена, однаково зрозуміла і сефардам, і ашкеназі духовно-філософська концепція національної ідеї єврейського народу, що в умовах пролонгованої репатріації до Держави Ізраїль не втрачає своєї актуальності. Адже ця національна ідея збудована на позитивній свободі.

¹ Вовканич, С. (2011). Українська Національна Ідея (УНІ) як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. Наукова доповідь. *Українська Національна Ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори (матеріали круглого столу) / за ред. В.С. Кравціва*. Львів: НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 7.

² Пасічник, В.М. (2007). *Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: Навч. пос.* Львів: СПОЛОМ, 45.

³ Там само, 72.

⁴ *Українська національна ідея та процес державотворення в Україні* (1998). Львів: Сполом, 114.

⁵ Малик, Я., Чемерис, А. (2004). Українська національна ідея і державотворення в Україні. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Історичні науки.*(Острог, 2004), 4, 365.

⁶ Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 24.

⁷ Степико, М.Т. (1998). *Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз)*. Київ: Знання, 45.

Проблема з формулюванням української національної ідеї, на наше переконання, полягає в тому, що багато століть відсутність державного суверенітету диктувала українській інтелектуальній і політичній еліті сутність національної ідеї, що полягала у набутті державності як такої. Зі здобуттям Україною в 1991 році «незалежності від...» ідеал політичної самостійності був досягнутий¹.

Разом з тим вести мову про сформовану на цьому етапі історичного розвитку українську національну ідентичність, на жаль, не доводиться. Звичайно, слід враховувати той вихідний стан національного самоусвідомлення українців, який більше 70-ти років підлягав політиці «національного вирівнювання»². Та у випадку України досягнення незалежності, перетворення її на кінцеву абсолютну мету національного руху, підмінило ціннісну наповненість категорії «національна ідея». Відповідно, за наявності механізму реалізації національної ідеї – держави з відповідними інституціями, громадського сектору, ЗМІ, сама ідея виявилася відсутньою. Згодом і сам принцип громадянської нації, на якому було побудовано незалежну державу, було зруйновано маніпулятивними практиками розшарування українського суспільства на основі мовної, регіональної, конфесійної, расової та інших ознак³. І вся парадигма взаємодії та взаємовпливів різних елементів українського соціуму перетворилася з конструктивної – усвідомлення себе громадянами України, на деструктивну, побудовану на спокусі етнічного розбрату та давніх кривдах. А відтак з самого початку свого існування держава Україна зіткнулася з регіоналізацією національної ідентичності, втратила контроль над процесами формування політичної нації, артикуляції національної ідеї та інтеграції регіонів на основі спільного для українців ціннісного ряду.

Саме ціннісне наповнення сучасної інтерпретації української національної ідеї викликає багато суперечок та дискусій. З точки зору прогресивної національно-державної ідеології, вбачається непродуктивним вкладати в зміст модерної національної ідеї можливість концептуально-психологічної експлуатації низки архаїчних символів і консервативних ідей. У цьому випадку уявлення про українців як спільноту людей, об'єднану християнською мораллю та етикою, має і на сьогодні втілюватися в домінанті «Київ – другий Єрусалим», формулі, що в XVII-XVIII ст. «звучала як протилежність освіченого духовного начала Києва грубому і брутально-владному началу «Москва – третій Рим»⁴. Проте, навіть враховуючи факт отримання Україною Томосу про автокефалію, маємо визнати, що це не надає досить архаїчній формулі «Київ – другий Єрусалим» життєздатності та можливості бути однаково прочитаною всіма членами сучасного українського суспільства.

З іншого боку, безперспективним для вироблення української національної ідеї вбачається підхід, що полягає в односторонній орієнтації на цінності західного лібералізму та культ безнаціональних цінностей. Адже в такому випадку нівелюються системоутворюючі компоненти національної ідеї, втрачається національна приналежність ідеї, її самість та ключові функції для суспільства і держави. Пасткою можуть виявитися сформульовані «згори» національні ідеї, позбавлені будь-якої прив'язки до України та української нації.

Повертаючись до озвученого В. Зеленським змісту української національної ідеї – «Бути єдиною країною кожного дня», – можемо констатувати: відсутність суб'єктності, перспективи, не говорячи вже про використання заклику «єднатися» у формулюванні національної ідеї, фундаментальне завдання якої априорі полягає в об'єднанні, консолідації суспільства, – робить цей меседж черговим виявом популізму влади, що вже став світовим трендом.

В українській політичній практиці взагалі спостерігається тенденція до різкого зростання спроб артикуляції національної ідеї тільки під час передвиборчих кампаній. «Країна мрій»⁵, «Велика

¹ Козловець, М. (2013). Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності. *Гілея: наук. вісн.* Київ: Гілея, 73, 210.

² Мартин, Т. (2013). *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у радянському Союзі (1923-1939 роки)*. Переклад з англійської С. Вакулєнко. Київ: Критика, 15.

³ Шпорлюк, Р. (2013). *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 46.

⁴ Дашкевич, Я. (1992). Україна у вогні ідеологій. *Фінал Третього Риму*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 11.

⁵ *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського* (2019) <<https://program.ze2019.com/>> (2020, лютий, 03).

держава вільних і щасливих людей»¹, «Країна Гідності і Правди»² – всі ці слогани за відсутності в Україні національної ідеї сприймаються суспільством як спроби її сформулювати. При цьому нівелюється одна важлива річ: відомі нам робочі національні ідеї створювалися «знизу».

«Рівність, свобода, братерство», «Порядок понад усе», «Англієць ніколи не буде рабом», «Зроби себе сам» – приклади національних ідей країн Західної Європи і США, що не втрачають своєї актуальності. Більш того, успіх використання розвиненими країнами цих лаконічних, доступних для розуміння та усвідомлення меседжів для вибудовування власних національних стратегій розвитку – очевидний.

Проблеми з українською національною ідеєю знаходяться у площині, що формується одразу кількома негативними ознаками стану українського суспільства:

– ігнорування базових архетипів й автентичних цінностей, що формують ментальну мапу українського народу: кордоцентризм, глибоко оптимістичне сприйняття і переживання усіх форм буття різних суб'єктів, демократизм, патріархальність тощо;

– стагнація цілепокладання: політична ситуація в Україні, стан економіки, зовнішні загрози, внутрішні виклики і поверхові реформи не дозволяють українцям стратегічно планувати своє буття з позиції побудови суспільства добробуту та країни успіху з вільними можливостями для кожного окремого громадянина досягти власного успіху;

– «повзучий демонтаж державності» і втрата суб'єктності: Україною – на міжнародній арені, де іншими акторами вирішуються проблеми національної безпеки, узгоджуються сценарії діалогу з сепаратистами і терористами тощо, та українцями, чий реальні національні інтереси все частіше диктуються «згори» з точки зору доцільності для певних політичних еліт.

Перспектива формулювання ємної, робочої національної ідеї криється у здатності суспільства та інтелектуальної і політичної еліти до широкого діалогу з метою усвідомлення відповідей на питання «Хто ми є?» та «Для чого ми існуємо у світі?» Українську національну ідею як візію «незалежності для», вірогідно, слід зосередити на завершенні процесу націєтворення та виробленні стійкого стану національного самоусвідомлення.

Потенційно успішною вбачається оформлення ідеї як національного смислу, що отримає здатність відповідати на модерні виклики постіндустріального глобалізованого світу; формувати імідж України як суб'єкта міжнародних відносин паралельно із усвідомленням власної ідентичності без механічного перенесення запозичень в дусі національної меншовартості; відповідати на процеси трансформації українського суспільства і сформовані регіональні відмінності та соціокультурний характер, що зумовлює потребу синтезувати і звести регіональні версії національної ідеї до спільного знаменника.

Висновки. Потужний корпус теоретичних напрацювань поколінь українських мислителів, державних діячів був практично реалізований, коли на політичній мапі світу з'явилася суверенна держава Україна. Проте держава як самоціль зіграла злий жарт з українським суспільством, показник національного самоусвідомлення якого виявився вкрай низьким. Відповідно поява держави не стала запорукою формування нації, а незрілість національної ідентичності та факт зникнення у зв'язку з проголошенням незалежності подальшої візії національної ідеї створили благодатне поле для регіоналізації та відпрацювання сценаріїв розшарування українського суспільства на основі ознак, що нівелюються в умовах сформованої політичної нації. Отже, перед українським суспільством постала проблема сучасної інтерпретації своєї національної ідеї: ідеї, побудованої на матриці автентичних цінностей і рис ментального характеру, колективному баченні та осмисленні свого національного минулого і майбутнього; ідеї, яка стане особистим переконанням кожного громадянина України.

References:

1. Vovkanych, S. (2011). *Ukrayinska Nacionalna Ideya (UNI) yak dukhovno-intelektualnyj kod sobornosti narodu: etnichnyj, integracijnyj ta cyvilizacijnyj vektory* [Ukrainian National Idea (UNI) Yak Spiritually-Intellectual Property Code of the People: Ethnic, Integration and Civilization Vector]. *Ukrayinska Nacionalna Ideya yak dukhovno-intelektualnyj kod sobornosti narodu: etnichnyj, integracijnyj ta cyvilizacijnyj vektory (materialy kruglogo stolu)* [The Ukrainian National Idea is a spiritual and intellectual code of collegiality to the people:

¹ *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Петра Порошенка* (2019) <https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html> (2020, лютий, 03).

² *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Олександра Шевченка* (2019) <https://lb.ua/news/2019/02/13/419633_peredviborna_programa_oleksandra.html> (2020, лютий, 03).

- ethnic, integration and civilization vectors (materials of the round table)]. Lviv: In-t regionalnykh doslidzhen. [in Ukrainian].
2. Gryniv, O. (1999). Ukrayinska nacionalna ideya yak zasib nacionalnogo samousvidomlennya [The Ukrainian national idea as a means of national self-awareness]. *Ukrayinska nacionalna ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku* [The Ukrainian National Idea: Realities and Prospects for Development]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny, 1. [in Ukrainian].
 3. Dashkevych, Ya. (1992). Ukrayina u vogni ideologij. Final Tretogo Rymu [Ukraine is on fire with ideologies. Final of Third Rome]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny, 3-17. [in Ukrainian].
 4. Kozlovicz, M. (2013). Nacionalna ideya yak refleksiya nacionalno-kulturnoyi identychnosti [The national idea as a reflection of national-cultural identity]. *Gileya* [Gileya]. Kyiv: Gileya, 73, 210-212. [in Ukrainian].
 5. Malyk, Ya., Chemerys, A. (2004). Ukrayinska nacionalna ideya i derzhavotvorennia v Ukrayini [Ukrainian national idea and state-building in Ukraine]. *Naukovi zapysky NU «Ostrozka akademiya». Istorychni nauky (Ostrog. 2004)* [Scientific notes of NU "Ostrozka Academy". Historical sciences. (Ostrog. 2004)], 4, 363-371. [in Ukrainian].
 6. Martyn, T. (2013). Imperiya natsional'noho vyrvnyuvannia [National Equalization Empire]. *Natsiyi ta natsionalizm u radyanskomu Soyuzi (1923-1939 roky)* [Nations and Nationalism in the Soviet Union (1923-1939)]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
 7. Nahorna, L.P. (2010). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian History]. Kyiv: Naukova dumka. <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 8. *Novorichne pryvitannia Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho* (2019). [New Year's greetings of President of Ukraine Volodymyr Zelensky] <<https://www.youtube.com/watch?v=zpru9ozzsHw>> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 9. Pasichnyk, V. M. (2007). *Natsionalna ideia v konteksti ukrainsko-rosiiskykh vidnosyn* [A national idea in the context of Ukrainian-Russian relations]. Lviv: SPOLOM, 45. [in Ukrainian].
 10. *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho* (2019) [The election program of the candidate for President of Ukraine Volodymyr Zelensky] <<https://program.ze2019.com/>> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 11. *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Petra Poroshenka* (2019) [The election program of the candidate for President of Ukraine Petro Poroshenko] <https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 12. *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Oleksandra Shevchenka* (2019) [The election program of the candidate for President of Ukraine Oleksandr Shevchenko] <https://lb.ua/news/2019/02/13/419633_peredviborna_programa_oleksandra.html> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 13. Polonskyi, P. (2013). Natsionalna ideia – tse zvershennia [A national idea is a accomplishment]. *ZBRUC* [ZBRUC]. <<https://zbruc.eu/node/7181>> (2020, February, 03). [in Ukrainian].
 14. Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist* [National identity]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
 15. Stepyko, M.T. (1998). *Buttia etnosu: vytoky, suchasnist, perspektyvy (filosofsko-metodolohichnyi analiz)* [Ethnicity: origins, contemporary, perspective (philosophical and methodological analysis)]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
 16. *Ukrainska natsionalna ideia ta protses derzhavotvorennia v Ukraini* (1998) [Ukrainian national idea and process of state formation in Ukraine]. Lviv: Spolom. [in Ukrainian].
 17. Fartushyi, A. (2000). *Ukrainska natsionalna ideia yak pidstava derzhavotvorennia* [The Ukrainian national idea as the basis of state formation]. Lviv: Lvivska politehnika. [in Ukrainian].
 18. Shporliuk, R. (2013). *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha* [Formation of modern nations: Ukraine – Russia – Poland]. Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].